

Пламен Павлов

Династията на
Крум

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

© Пламен Павлов, *автор*

© Веселин Асенов, *редактор*

© Мария Йорданова, *коректор*

© Александра Младенова, *графично оформление и корица*

© Мартин Стаматов, *снимка на корица*

*За корицата е използвана снимка на „Паметника на Хан Крум“,
дело на скулптора Николай Савов.*

„БИ 93“ ООД

София, 2019 г.

ISBN: 978-619-7496-40-6

Пламен Павлов

Династията на
Крум

София
2019

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	11
КАН КРУМ ВЕЛИКИ	15
КАН ДУКУМ	57
КАН ДИЦЕВГ	60
СЕСТРА НА КАН КРУМ	66
ПЛЕМЕННИК НА КАН КРУМ	66
КАН ОМУРТАГ	67
ЕНРАВОТА	84
КАН МАЛАМИР	85
КАН ПРЕСИАН I	93
ПЕРСИКА	110
КНЯЗ БОРИС-МИХАИЛ ПОКРЪСТИТЕЛ	111
ДОКС	129
ГАВРИЛ	132
КНЯЗ ВЛАДИМИР РАСАТЕ	132

ГАВРИЛ	138
ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ	139
ЯКОВ	168
ПРАКСИ	169
АННА	170
МИХАИЛ, БАГАТУР КАНА ИРТИХТИН	170
ИВАН, БАГАТУР И КАНА ИРТИХТИН	174
САЛАН	177
ЦАР ПЕТЪР	179
ВЕНЕАМИН	215
ДЪЩЕРЯ НА ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ	216
СТЕФАН	217
ПЛЕНИМИР	218
ЦАР БОРИС II	219
ЦАР РОМАН СИМЕОН	239
ДВЕ ДЪЩЕРИ НА ЦАР ПЕТЪР	251
ХРИСТОФОР БЪЛГАРИНА	253

КОМИТ НИКОЛА	254
ДАВИД	260
МОЙСЕЙ	269
АРОН	271
ЦАР САМУИЛ	274
„БОЛГАРИНЯ“ („БЪЛГАРКАТА“) И НЕЙНИТЕ СИНОВЕ БОРИС И ГЛЕБ	313
ЦАР ГАВРИЛ РАДОМИР	315
МИРОСЛАВА	322
ТЕОДОРА КОСАРА	323
ДВЕ ДЪЩЕРИ НА ЦАР САМУИЛ	328
ИЗВЪНБРАЧЕН СИН НА ЦАР САМУИЛ	329
СИН И ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК НА ЦАР ГАВРИЛ РАДОМИР	329
КРАЛ САМУЕЛ АБА, СИН НА ЦАР ГАВРИЛ РАДОМИР	330
ДРУГИ ДЕЦА НА ЦАР ГАВРИЛ РАДОМИР	332
ЦАР ИВАН ВЛАДИСЛАВ	332
СЕСТРА НА ЦАР ИВАН ВЛАДИСЛАВ	343

КНЯЗ ПРЕСИАН II	343
ЦАР АЛУСИАН	358
АРОН	364
ТРАЯН	367
РАДОМИР	368
КЛИМЕНТ	369
ЕКАТЕРИНА	369
ПЕТ ДЪЩЕРИ НА ЦАР ИВАН ВЛАДИСЛАВ	372
ПЛЕМЕННИК НА ЦАР ИВАН ВЛАДИСЛАВ	373
ИВАЦ	374
ЕЛЕМАГ	377
ЛУКА ПРЕСИАН	378
ЦАР ПЕТЪР ДЕЛЯН	379
МАНУИЛ ИВАЦ	384
ВАСИЛИЙ АЛУСИАН	385
САМУИЛ АЛУСИАН	385
КОНСТАНТИН АЛУСИАН	386

ДЪЩЕРЯ НА АЛУСИАН	386
КОНСТАНТИН ДИОГЕН, ВНУК НА АЛУСИАН	387
РАДОМИР АРОН	388
ТЕОДОР АРОН	389
БОРИС ДАВИД	389
МАРИЯ, ВНУЧКА НА ЦАР ИВАН ВЛАДИСЛАВ	390
ЙОАН АРОН	391
АРОН И ТЕОДОР АРОН	392
АРОН	392
АРОН	393
ПОСЛЕСЛОВ	395
БИБЛИОГРАФИЯ	399

ПРЕДГОВОР

За българския владетел Крум, останал в историческата памет на унгарците като *Magnus Kan* („Великия кан“), се знае недостатъчно, без това по никакъв начин да омаловажава неговата роля в българската и европейската история. Персоналните заслуги на този владетел за преодоляването на кризисните процеси в България през втората половина на осмото столетие са несъмнени. Благодарение на неговите политически планове, реформаторски идеи, управленчески качества, забележителна енергия и желязна воля българското общество и държава навлизат в нов период на развитие. И не на последно място, кан Крум поставя началото на династия, която не само управлява Първото българско царство до неговата гибел през 1018 г., но и излъчва плеяда от ярки личности.

И все пак написаното за Крум от средновековните автори не е и никак малко, но в една или друга степен се нуждае от преосмисляне. Превръщането на България в една от трите Велики сили на европейския IX в, редом с Византийската и Франкската империя, е свързано именно с Крум, който при това е управлявал сравнително кратко – от около 800/803 г. до смъртта си на 13 април 814 г. Още през Средните векове кан Крум е приет за основател на династията, която управлява Първото българско царство до самата му политическа гибел през 1018 г. Големият български учен акад. Иван Дуйчев правилно разтълкува думите на византийската историчка Анна Комнина, също далечна потомка на династията, за загадъчния български *василевс Мокрос*

(Кромос) като прародител на рода на Комитопулите, на цар Самуил и неговите наследници, включително на многобройната фамилия на цар Иван Владислав.

Книгата, която е вече в ръцете на любознателния и все по-взискателен читател, награжда идеите и тезите на „Забравеното Средновековие“ – друго издание, което реализирахме съвместно с екипа на „Българска история“ в началото на 2019 г. Още тогава знаех, че ще дойде моментът, в който ще доразвия темата за Крумовата династия и нейните представители, така че тя да достигне до най-широк кръг от ценители на историята, до ученици, учители, студенти...

В настоящата книга сме се опитали да съчетаем научните знания, представени в един малко или много енциклопедичен формат, с разказа за интересни хора и събития. Този калейдоскоп от личности ни дава възможност да проследим историята на България от края на VIII до началото на XII в. по „нестандартен“ начин, да се възгледаме в много „подробности от пейзажа“, които понякога ни водят до на пръв поглед неочаквани, но важни изводи за живота на нашите предци и невероятния исторически път на България.

Приятно четене!

Пламен Павлов
30 октомври 2019 г., Велико Търново

КАН КРУМ ВЕЛИКИ

Около наглед напълно „ясната“ за всеки българин личност на кан Крум (ок. 800/803 – 13 април 814 г.) съществуват редица въпроси: какъв е произходът на този наш владетел, кога е роден, в коя година и по какъв начин е дошъл на власт, на каква възраст е починал и т.н. Въпроси, на които при известните ни днес исторически източници е трудно да се даде категоричен отговор.

Често се твърди, че Крум произлиза от общността на т.нар. панонски българи, за която има свидетелства още от петото столетие. От нашите учени най-категорично в тази посока се изказва П. Мутафчиев, докато В. Бешевлиев отбелязва отсъствието на преки доказателства за подобно твърдение. Ето как Ст. Станилов излага проблема в резюме: „Съществува мнението, че Крум произхожда от т.нар. панонски българи, живели сред аварите. То се основава на писмен извор от X в., но не може да бъде случайно. Нещо повече – възниква подозрението, че той не идва направо от Средния Дунав, а да е примерно внук на Кубер и правнук на Кубрат. Или пък да е потомък на някой от другите знатни родове в Куберовия двор, намерили убежище в Плиска, след унищожаването на автономното ханство на българите в Битолското поле в началото на VIII в. Оттук следва преданието, че живял сред аварите, което е истина не за самия Крум, а за неговите деди или прадеди. Така или иначе, първите сериозни стъпки в политиката на България под ръководството на Крум са насочени не на юг, както при всички владетели, а на северозапад...“. Връзка с Куберовите българи в произхода на Крум забелязва и

Й. Андреев, който вижда в неговото идване на власт и своеобразното завръщане на харизматичния род Дуло, но по линия на Аспаруховия брат кан Кубер.

Връзката с Панония е направена още в края на XVIII в. от австрийския историк Йохан Кристиан фон Енгел, следван от Йозеф фон Хамер и други автори през XIX в. Напоследък българският медиевист Н. Хрисимов показва, че това е сторено по презумпцията предвид обстоятелството, че Крум присъединява земи в Панония към територията на българската държава. Други изследователи прибавят думите на константинополския патриарх Николай Мистик от негово писмо до цар Симеон Велики (893 – 927), че българите някога са били *роби* на аварите. Думите на патриарх Николай обаче визират българите въобще, а не конкретно общността на Кубер. Очевидно византийският висш духовник е имал предвид зависимостта на българите от „степенната империя“ на аварите още от времето преди кан Кубрат, а не фамилията, съответно династията на Крум в конкретен план.

Издадено е мнение, че Крум е свързан по произход с видните боилски родове в Плиска, като не се изключва и предшественикът му кан Кардам. Така или иначе, още през Средните векове кан Крум е приеман за основател на династията, която управлява България до 1018 г. – това е заявено от анонимния автор на Българския апокрифен летопис, от византийската принцеса и историчка Анна Комнина, а дори и – макар и в косвен план, от българския цар Калоян (1197 – 1207) в неговите писма до римския папа Иннокентий III. След 997 г., когато умира последният пряк потомък на кан Крум, цар Роман, тя е продължена от синовете на комит Никола – според Българския апокрифен летопис те произлизали от същото *царско коляно*... За Анна Комнина *Мокрос*

(т.е. *Кромос*) е прародител на цар Самуил и неговите наследници. От своя страна цар Калоян пише, че неговите прародители са старите български царе Симеон, Петър и Самуил.

Има един наглед „дребен“ детайл, свързан косвено с Крум, който дава определени възможности да разсъждаваме за неговия произход, възраст, време на идване на власт и т.н. След българската победа при Версиникия на 22 юни 813 г. Крум достига до стените на Константинопол. Император Лъв V Арменец (813 – 820) приема предложението на българския владетел за мирни преговори, ангажирайки се дори с лична среща в близката околност на Константинопол. Предложената „среща на върха“ се оказва коварен план българският кан да бъде физически ликвидирани. Съгласно уговорката Крум пристига с малка делегация, включваща тогавашния кавхан Иратаус, други трима неизвестни по име и ране българи, Константин Пацик, зет на владетеля и византийски политически емигрант в България заедно със своя син, неизвестния по име племенник на владетеля от брака на Пацик със сестрата на Крум.

На опита за убийството на кан Крум ще се спрем по-нататък, но „ключът“ за решаването на някои от повдигнатите по-горе въпроси може да бъде потърсен в обстоятелствата, свързани с неговия племенник. Към 813 г. неизвестният по име младеж надали би участвал в подобна среща на най-високо равнище, ако е бил непълнолетен. Би трябвало към конкретния исторически момент Пацик „младши“ да е бил на 18 – 20 години, а защо не и повече. Това означава, че Константин Пацик е намерил убежище в България и се е оженил за сестрата на Крум поне 20 години преди 813 г. Както изглежда, неговото бягство в Плиска е свързано с размирното поведение на византийската армия, по-конкретно на

войските от малоазийските провинции Армениякон и Анатоликон, във връзка с борбата за власт между императрица Ирина и нейния син Константин VI. Константин Пацик вероятно е един от водачите на онази част от константинополската аристокрация, която е подкрепяла Ирина, отстранена от престола през 790 г. Две години по-късно императрицата майка е върната в двореца, но присъствието ѝ в продължение на няколко години е формално, а реалната власт остава в ръцете на нейния син и поддържащите го военни. Излиза, че Константин Пацик е дошъл в Плиска към 790 г., когато владетел на България е кан Кардам (след 777 – след 796 г.). Както с основание допуска В. Бешевлиев, от някои действия на кан Кардам се вижда, че Кардам е подкрепял Ирина и нейната „партия“ срещу Константин VI и неговите привърженици.

Даването на политическо убежище на Константин Пацик в Плиска говори за неговата значимост като политическа фигура в империята по онова време. Видният ромейски беглец се жени за знатна българка, но тя не е сестрата на действащ владетел, както често се мисли. Ако през 814 г. Крум е бил на 35-40-годишна възраст, както ще видим малко по-късно, той е роден вероятно около 775 – 780 г. В такъв случай към времето на женитбата на Константин Пацик неговият шурей Крум е бил съвсем млад, на по-малко от 20 години. Бракът на Пацик със сестрата на Крум в политически план явно е свързан с неизвестния баща на бъдещия владетел – със сигурност някой от видните български боци. Съответно Крум е бил по-млад поне с десетина години от своя зет, но очевидно е бил в тесни роднински и приятелски отношения с него и семейството му.

Въпросът за възрастта на Крум има отношение и към останалите загадки около неговата личност. Най-често

нашите представи за конкретната възраст на средновековните ни владетели са белязани от неопределеност, индивидуални „усещания“ и т.н. В крайна сметка на колко години би могъл да бъде „страшният“ Крум в деня на неочакваната си смърт на 13 април 814 г.? Ще цитираме един характерен израз от Хамбарлийския надпис, изсечен под негова диктовка:

... Той (Крум) не забрави тази страна, откъдето беше излязъл с цялата си войска и беше опожарил нашите земи сам старикът император, плешивият...

Императорът е Никифор I Геник (802 – 811), който от гледна точка на разбиранията за възраст на Крум през 811 г. е *старик, старец (герон)*, при това *плешив (фараклос)* като следствие от възрастта му. Знае се обаче, че Никифор I е роден около 760 г., т.е. през 811 г. е бил приблизително 50-годишен. За да се отнася така саркастично към възрастта на своя противник, Крум очевидно е бил значително по-млад от него. В подобен маниер 15 години по-рано Константин VI иронизира кан Кардам (777 – 803) – според хрониста Теофан младият император през 796 г. нарича Кардам „стар“ и подигравателно изразява съмнение в способността му да издържи физически един дълъг военен поход. Както знаем, „старецът“ се справя с трудностите на похода и дори побеждава младия си и самоуверен съперник, но това е друга тема.

Византийските автори представят Крум като енергичен, физически силен човек – през лятото на 813 г. той, пренускайки със своя кон, се измъква от устроената му от император Лъв V клопка, преследван от трима елитни ромейски войници. Когато извършва езически ритуали пред стените на Константинопол, Крум е при-

ветстван от своите *наложници*... Нещо повече, той иска от императора да му бъдат дадени *отбрани девойки* – искане, което е целяло да унизи византийския елит, но и да покаже, дори днес това да ни изглежда малко комично, че българският владетел не е „старец“, а мъж „в силата си“ дори и в чисто сексуален план... Ако приемем, че Крум е бил с около 15 – 20 години по-млад от Никифор, тогава той би трябвало да е роден около 775 – 780 г. Българският кан умира напълно неочаквано за ромеите, най-вероятно от тежък инсулт. Явно възрастта на Крум не е предполагала скорошната му смърт.

Докога е живял и управлявал Каргам и дали Крум идва на власт директно след него или пък след друг, неизвестен владетел, е трудно да се отговори. Във всеки случай, последното известие за „стареца“ Каргам е от 796 г. По тази причина Ст. Станилов и В. Гюзелев приемат, че Крум е дошъл на власт нейде по същото време, включително през самата 796 г. Факт е обаче, че Крум е споменат поименно едва през 807 г., което изглежда нелогично предвид голямата му известност във Византия, особено ако е бил начело на България едно десетилетие до този момент. Напълно е възможно между Каргам и Крум да е управлявал друг български владетел. Прави впечатление, че през първите две десетилетия на IX в. в Константинопол е живеел видният българин *патриций Теодор*, известен ни от едно писмо на знаменития монах Теодор Студит. То е датирано към 815 – 816 г. и е свързано с борбата между иконоборци и иконопочитатели, като *господарят* Теодор е подкрепял вторите. Знатният българин, както пише Студит, бил избягал някога *от неблагочестieto на многобожието и българското идолопоклонничество*...

Впечатляващото във въпросното писмо е, че изключително влиятелният в политически план Теодор

Студит, който неведнъж влиза в конфликт дори и с императорите, се обръща към своя съименник с *господарю!* Използваната форма *кириос* визира най-вече владетелите (особено ясно личи това при Кубрат и Тервел!) и не е елемент единствено на учтивост... Макар и с висока степен на хипотетичност, можем да допуснем, че патрицият и *господар* Теодор е избягал във Византия бивш, и то доскорошен, български владетел. Впрочем това личи и от титлата патриций, давана в онази епоха именно на чужди владетели. Така или иначе, Теодор би следвало да е предшественикът на Крум. Ако това допускане отговаря на истината, налага се изводът, че вътрешнополитическите колизии в България съвсем не са приключили лесно. Надали е случайно, че през 813 г. Крум предлага на Византия да бъде подновен договорът от 716 г., в който е имало изрична клауза двете страни взаимно да си връщат политически бегълци – т.е. да се откажат да дават убежище на личности от рода на Юстиниан II, Сабин, Телериг, въпросния Теодор... Прави впечатление, че именно Теодор Студит е непримирим противник на този договор и на практика проваля неговото сключване! Така или иначе, независимо от укрепването на държавата при Кардам, за стабилизация на централната власт в Плиска в достатъчно сериозна степен можем да говорим едва при кан Крум.

Възможно ли е Крум да е син, или да е в друго много близко родство (например като племенник или внук?) с кан Кардам? Разбира се, такава вероятност не може да бъде изключена, но отговорът по-скоро е отрицателен. Макар и в косвен план, така излиза от известния надпис на кан Маламир (т.нар. Маламиров летопис), към който ще се връщаме и по-нататък в тази книга. Ето тази част, която ни интересува в случая:

Кан Ювиги Маламир е от Бога владетел. Моят дядо Крум с нас намери (?) тези произведения. А баща ми, владетелят Омуртаг, сключи тридесетгодишен мир и живя добре с гърците...

Надали Кардам би бил пропуснат в този донякъде „генеалогичен“ надпис, ако беше директен прародител на Маламир. Напротив, от този, в пълния смисъл на думата, официален документ може да се проумее, че създател на династията е именно Крум и никой друг.

Немаловажен е въпросът за името на Крум. Обикновено се приема, че той е първият, а и последният владетел с това име. Тази представа не е съвсем точна, защото през осмото столетие имаме трима български господари с името „Кормесий“! Така са ни го предали западните хронисти, но един от надписите под Магарския конник е изсечен по заповед на *архонта Крумесис* – иначе слабо познат български владетел, който обаче е син и съуправител на кан Тервел (700 – 721) и го наследява на престола в периода 721 – 727 г. Приемник на Кормесий I е Кормесий II, споменат от френския хронист Алберик (XIII в.), следващ недостигнали го нас по-стари извори, под годината 727-а. И двамата са от династията Дуло, което прави втория Крумесис син на Крумесис I, съответно внук на Тервел и правнук на кан Аспарух. Имам обаче още един владетел със същото име или негов вариант – кан Кормисош (ок. 737 – 754 г.), който извежда начело на гържавата династичния род Вокил (вариант „Укил“). Името „Кормисош“ е изписано не на гръцки или латински, а на старобългарски в Именника на българските владетели, така че е възможно да става дума за абсолютно същото име. Ако при „Крумесис“ премахнем наставката в изписването на гръцки, получава се формата „Крумес“. Възможно е „Крум“ да е

същият или близък вариант на името, което е иранско по тип. Независимо от посочените варианти Кормесий – Крумесис – Кормисош е българската форма на „Хормизд“/„Ормизд“, което следва онова на древноперсийския бог Ормазд – Ахура Мазда. Дали името е било „запазено“ само за владетелите и висшата знат, не знаем. Във всеки случай обаче, в него е вложена определена сакралност, в която следва да се има предвид представата за божествената природа на властта.

Не може да бъде изключена вероятността Крум да е потомък на предишните български владетели – ако не от рода Дуло поради неясната му съдба, то от Вокил, представен на плисковския престол освен от Кормисош поне от още трима владетели – Винех (754 – 760), Сабин (през 763 г. като непряк негов представител, зет на Кормисош) и Умор (40 дни през 765 г.). Не знаем от какъв род са останалите канове от онова време, включително Телериг и Кардам, но не е изключено и те да са представители на Вокил/Укил. Единственият владетел от рода Угаин, отбелязан в изворите, е дошлият на власт след преврат узурпатор Телец (760 – 763). Ще отбележим и още нещо – при своите преговори с българите през 763 г. византийският император Константин V Копроним (743 – 775) води със себе си бившия кан Винех от рода Вокил, приет от Византия, а навярно и от повечето българи за законния притежател на българската корона. Няма да е пресилено, ако допуснем, че след смяната на Дуло за легитимен владетелски род на българите е смятан именно Вокил. Така или иначе, да се отговори на тази каскада от въпроси при състоянието на нашите знания за епохата, е невъзможно. Мисълта ни е друга – очевидно Крум е потомствен представител на традиционния елит на *великите боими* в Плиска. Това на свой ред показва, че въпреки кризата в

средата на осмото столетие българското общество и неговият управляващ елит са оставали в относително стабилно състояние.

Както стана дума, съществува мнение, че Крум идва на власт още през 796 г. веднага след Каргам. Освен евентуалното наличие на „междинен“ владетел в лицето на „господаря“ Теодор известни пречки да приемем подобна възможност създава и възрастта на Крум. Ако нашите разсъждения са верни, роденият около 775 – 780 г. Крум е твърде млад към конкретния момент. Затова приемаме, подобно и на други изследователи, че идването на власт на този владетел е в самото начало на IX в.

* * *

Преодоляла последиците от кризата, в началото на IX в. България навлиза в период на усилено вътрешно изграждане, външнополитическа дейност и териториално разширение. Навярно още при Каргам е имало българска активност не само по отношение на Византия, но и към изпадналия в криза Аварски каганат. Според В. Пюзелев до началото на IX в. българската държава поддържа добри отношения с аварите. Възможно е проблемите на двете страни през VIII в. да са блокирали временно някогашната вражда, да са създавали основа за временен съюз и т.н., но тенденцията към сблъсък е оставала, особено при по-радикална промяна на обстановката. Достигаме до съдбоносния за аварите период между 791 и 803/805 г., когато в резултат на походите на Карл Велики и неговия син Пипин аварската държава попада под зависимост от франките и впоследствие е унищожена. Аварските владетели Теодор (убит при междуособица през 805 г.), Абрахам (Аврам) и Исаак (споменат в 811 г.) стават

васали на Франкската империя, а аварската държавност западно от Тиса постепенно загасва.

Едва ли усвояването на аварските земи е станало само с един поход на Крум в Трансилвания, отнасян от изследователите ориентировъчно към същата 805 г. Предвид особеностите на аварската държава, нейната обширната територия и т.н. на българите е било нужно време, за да усвоят и умиротворят завладените земи, да поставят гарнизони и организират своята власт до Средния Дунав и Тиса. Най-вероятно българската експанзия на северозапад започва преди 805 г. И още нещо, българските действия против аварите най-вероятно са водени не през Карпатите, както често се мисли, а от юг. Това означава, че българите са овладели Поморавието, което след 680 г. е било буферна зона между България и Аварския каганат. Така че по всяка вероятност именно Крум е заел района на Белград (дн. сръбска столица, български град до средата на XIV в.) и Срем (дн. Сремска Митровица), което е засилило позициите на държавата по посока на Западните Балкани и Централна Европа. Ако не още при Крум, то при неговия син Омуртаг (815 – 831) България и Франкската империя стават непосредствени съседи. Според византийската енциклопедия „Свидас“ разгромът на аварите от страна на българите става именно при кан Крум.

Информацията в „Свидас“ се подлага на съмнение и дори се отрича от някои унгарски учени, които поставят акцент на мълчанието по този въпрос от страна на западните хронисти. Вярно е, че във франкските анали (вкл. при Айнхард, биографа на Карл Велики) няма данни за български действия против аварите – нито самостоятелни, още по-малко пък координирани с франките. Това обстоятелство мотивира В. Пюзелев

да предложи хронологическо изместване на българското проникване към поречието на Тиса във времето на Омуртаг (815 – 831). Според нас не може на тази основа да се поставя под въпрос достоверността на сведенията на анонимния автор. Византийската енциклопедия „Свидас“, макар да е от средата на X в., е с качества на пълноценен извор. Данните ѝ за всички останали събития са напълно достоверни, а в някои случаи – уникални като съдържание. Доказано е, че авторът е разполагал с богата изворова база, включително незапазен днес вариант на „Пасхалната хроника“, различни исторически материали за Македонската династия и т.н. Това важи и за българските данни в „Свидас“ – например за кан Тервел, които никой не оспорва. Няма никакво сериозно основание твърденията в „Свидас“ да бъдат третираны като легендарни и неверни.

Според М. Б. Съоке и други унгарски изследователи българското завоевание на земите до Тиса е своеобразен мит, а остатъци от аварската държавност са се запазили чак до идването на маджарите в Панония в края на IX в. Нека припомним, че и в трите абзаца на енциклопедията, които засягат аварите (вкл. в специалната статия *Авари*), категорично се твърди: *българите унищожили напълно и без остатък аварите!* Както изглежда, това важно събитие и ролята на българите в него дълго са продължавали да бъдат предмет на коментари във Византия. Същото може би трябва да виждаме и в думите на Николай Мистик за гибелта на аварите, които, както и в други случаи от кореспонденцията му с цар Симеон Велики (893 – 927), отразяват някакви аргументи на самия български владетел.

Българските действия против аварите вероятно са се развили на няколко отделни, при това продължителни кампании. В тази посока свидетелстват две визан-

тийски хроники, според които през 811 г. в Крумовата армия има аварски контингенти. Аварите участват в разгрома на армията на Никифор I Геник през лятото на същата година. Подчиняването на аварската територия придобива още по-широки мащаби при Омуртаг, както личи от франкските анали и от надписа в памет на зера-таркан Незавонаис – български висш военачалник, който загива при форсиране на р. Тиса. Тъй като последното споменаване на аварска държавност, вече под зависимост от франките, е през 822 г., изчезването ѝ от политическата карта на Европа през 20-те – 30-те години на IX в. е карало византийците да приемат като факт, че *напълно и без остатък* някогашната могъща „стъпна империя“ е унищожена именно от българите под водачеството на Крум.

Победите над аварите и завоюването на голяма част от тяхната територия положително са имали въздействие върху българското общество и политически елит. Те дават нови аргументи за експанзия срещу Византия, околните славяни и т.н., което неминуемо води до заимстване на едни или други елементи от политическото наследство на победения каганат. Още отхвърлянето на аварското господство от Кубрат навярно е имало своето отражение върху политическата идеология на българите. Достатъчно е да посочим златния жезъл и меча на българския кан и византийски патриций от съкровището при Мала Перешчепина. Завладяването на аварски земи през първите десетилетия на IX в., както и присъствието на аварски знатни пленници в Плиска не е могло да не въздейства върху българската държава и нейния елит. В „Свидас“ четем, че на българите *им се харесала носията на аварите, те заменили своите дрехи с техните и досега ходят така облечени...* В случая надали става дума за някаква масова

„мода“ (по същество „националните“ костюми едва ли са се различавали особено), а по-скоро за владетелски и аристократични одежди, регалии, символи на власт... Богатите аварски находки, включително от кагански гробове, особено от днешна Унгария, дават възможности за наблюдения и сравнителен анализ. Не е изключено аварско влияние да бъде констатирано и в регалиите на владетеля – византийските извори споменават за *златен трон* (останки от такъв са открити в предполагаемия гроб на знаменития Баян), *златно легло*, владетелски меч, бич и т.н.

Струва си да се запитаме дали появата на титлата *кан ювиги*, регистрирана за първи път при Омуртаг, не е във връзка с триумфа на българския кан Крум над един каган („император“ според централноазиатската йерархия)? Новата или разширена титла е осмисляла тази промяна към „империя“ в духа не на аварската (победената страна!), а на собствената древната традиция, чиито следи се търсят в Именника на българските владетели. И все пак, макар и инициално, титлата „каган“ се употребява в неофициални текстове и спрямо български владетели – например за Борис-Михаил (852 – 889) и Петър Делян (1040 – 1041). Енциклопедията „Свидас“ отнася и прочутите Крумови закони към темата за аварите. Според византийския автор Крум извежда своето законодателство от аварския (в случая негативен) гържавен и обществен опит. Нека припомним, че Крум пита знатните аварски пленници вследствие на какви причини е пропаднала гържавата им и приема закони, които да предотвратят подобно развитие в България.

Когато през първото десетилетие на IX в. Крум завладява източните аварски земи, силно иззявеното при древните народи „право на завоевание“ се разпростира

и върху другите реални или теоретични поданици на победената държава. На първо място, това са славяните ободрити, тимочани и т.нар. преденеценти (название, тълкувано като „браничевци“), към които претенции на подобно основание са имали и франките. Така се достига до българо-франкския конфликт при Омуртаг, за който ще стане дума по-нататък. Същото важи и за стария имперски център Сирмиум (грц. Сирмион, бълг. Срем – дн. Сремска Митровица, Сърбия) – ябълка на раздора между Византия и аварите през втората половина на VI в. През IX – XI в. градът обаче е български. Този факт е специално подчертан в Монемвасийската хроника от средата на X в., и то в контекста на един обширен разказ за византийско-аварските войни от VI – VII в. Впрочем българската власт над Срем (разбира се, и над Сингидунум/Сингидон/Белград) предоставя отлични възможности за контрол над поречията на Тиса и Дунав на север. Само по себе си дори и това геополитическо обстоятелство оборва тезата за съществуването на аварска политическа формация върху част от източните земи на унищожения каганат чак до края на IX в. Дори да е имало нещо подобно, то такъв аварски „анклав“ би трябвало да е зависим от българските „Велики канове“, владели страната до идването на маджарите според унгарския Аноним. Разбира се, първият от тях е именно Крум.

Струва си да се запитаме дали изразената при наследниците на Крум и Омуртаг завоевателна политика към сърбите (в някои случаи и към хърватите) няма свой „аварски“ мотив? В националните историографии и на двете страни аварската тема присъства, но доминира схващането за независимото положение на двата народа спрямо каганата още от VII в. Т.нар. Втори каганат обаче съвсем не е бил толкова слаб

във военно и политическо отношение, както се мисли обикновено, защото проявява военна активност дори към Германия и Италия. Поне отчасти аварите възстановяват своето влияние над сърби и хървати, а аварската топонимия говори за директно присъствие на авари в техните земи. Както отбелязва Константин Багренородни, дори и през X в. в Хърватия живеели неасимилирани аварски групи. За аварското влияние говори и жупанската институция, която има аварски, а не славянски произход. Факт е, че първите исторически достоверни сръбски и хърватски *архонти* са съвременници на гибелта на Аварския каганат, която е във времето на Крум и Омуртаг.

* * *

Военният и политически конфликт между България и Византия при кан Крум би могъл да бъде определен образно като „войната за Сердика“, а в перспектива – за аварското наследство. Ако не за цялото, поне за онази негова част, която за Византия е смятала за своя по право – именно гревните Сингидунум/Сингидон (Белград) и Срем (Сремска Митровица). Енергичен владетел като Никифор I Геник със сигурност е следял с тревога не само засилването на северната съседка, но и навлизането ѝ в земи, които империята е смятала за свои. Затова още през 807 г. той потегля против България, но стига само до Адрианопол. Вестите за заговор срещу самия него в Константинопол го принуждават да се върне назад, но на практика войната е обявена. Не можем да бъдем сигурни, че през 807 г. Никифор е смятал да нахлуе по посока на Плиска – напротив, много по-логично изглежда неговият маршрут да е планиран от Адрианопол през Филипопол (Пловдив), Сердика (София)

и Найсус (Ниш) към Сингидон (Белград). Последният град от десетилетия е бил изоставен в ничията земя между България и аварите. Както изглежда, императорът е смятал да възстанови тази и други крепости в района, да постави гарнизони и т.н.

Крум с основание възприема действията на Никифор като обявяване на война, поради което през есента на 808 г. организира гързък поход в поречието на Струма. Както разказва Теофан, *когато се давала заплатата на войската в Стримонската област, българите нападнали и я отнели цялата – 1100 литри злато – и избили много войска заедно със стратега и началниците. Имало и от останалите отряди немалко гарнизонни началници и всички загинали там. Българите взели целия обоз и се върнали...* Обикновено заплащането на войниците е ставало в края на годината или началото на следващата – употребяваната в онази епоха т.нар. септемврийска година завършва на 31 август, т.е. най-логично е въпросното събитие да бъде датирано през септември 808 г. Победата е означена с един надпис върху каменна колона в Плиска с текст *Битка при Сяр*, което показва важноста на това събитие за тогавашните българи и техния владетел. Очевидно е и друго – както основателно отбелязва Г. Атанасов, „... Целите на Крум, както става ясно от следващите му действия, са били много по-мощни и вероятно са изпреварващ отговор на ромейските претенции далече на северозапад“.

И все пак картината, представена от Теофан, буди някои въпроси. Разглеждайки събитието, за което разказва ромейският хронист, на пръв поглед изглежда, че става дума за рутинна практика (раздаване на заплати на местни гарнизони), в което няма нищо необичайно. В този лаконичен текст обаче се промъкват детайли, които ни карат да мислим, че в конкретния момент

император Никифор подсилва византийските части на Балканите, включително в стратегически център като Сердика. Сумата от 1100 литри злато (79 200 златни номизми) не е за пренебрегване – по някои данни в края на царуването на Константин V Копроним военният бюджет на империята е 1 943 000 номизми, което прави почти 27 хиляди литри злато. Ако приемем, че при Никифор I Геник този размер е запазен (въпреки че най-вероятно е намален), излиза, че само с тази акция българите са отнели почти 4% от бюджета на византийската армия. Прави впечатление информацията на Теофан, че през 809 г. само в Сердика е имало над 6000 ромейски войници. Такава, а често дори и по-малка, е числеността на войските в една цяла византийска тема (провинция). Векове по-рано такава е онази на един римски легион. Сердика не е център на тема, което прави присъствието на толкова многобройна войска в града повече от интригуващо. Според някои, макар и относителни, изчисления византийската военна мощ към началото на IX в. се е равнявала на около 80 хиляди души. По-голямата част от тези военни сили са разположени в градовете и крепостите в Мала Азия и по границите с Арабския халифат. Значителни сили, съставляващи ядрото на армията, са базирани в столицата – гвардейските части в края на V в. наброяват 6300 души и над 8000 при Юстиниан I Велики в средата на следващото столетие. Наистина в началото на IX в. столичните части са по-малочислени в сравнение с ранновизантийската епоха – допуска се, че те броят около 4000 – 5000 души. Парадоксално е, както излиза от горните наблюдения, че в Сердика през 809 г. е имало повече войски в сравнение със силите на цяла провинция, а дори и на столичния „мегаполис“ Константинопол! Явно не става дума за „стандартен“ гарнизон, а за съсредоточаване

на значителни военни сили предвид конкретни планове в тази част на Балканите. В тях може да влиза предстояща война с българите, както и „умиротворяване“ на съседните земи, населени със славяни и Куберови българи. Малко преди това император Никифор Геник провежда мащабна наказателна акция против славяните в Пелопонес (807 г.), за която разполагаме с погробен разказ, включен в трактата „За управлението на империята“ на император Константин VII Багренородни.

Още една, при това още по-трудна за доказване хипотеза – планове на самата Византия да се възползва от рухването на Аварския каганат, подобно на северната си съседка България. Пред погледа на двамата императори, византийския Никифор I Геник и франкския Карл Велики, кан Крум завладява аварските земи в днешна Трансилвания. Там са богатите солници, а както знаем, солта е „бялото злато“ в гревните епохи. Владеейки Сердика, евентуално и Ниш, империята на свой ред би могла да направи опит да си върне властта над земите до Сингидон (Белград), отнет ѝ от аварите в края на VI в. При такова развитие би била постигната по-тясна връзка със сърби и хървати, смятани „де юре“ за византийски федерати. Подобно засилване на византийското военнополитическо присъствие по някогашния *Via militaris* много по-сигурно би парирало българските планове за разширение на югозапад, които към началото на IX в. са факт. За съжаление, от наличните извори не можем да добием представа какви са били византийските замисли. Така или иначе, базираните в Сердика сили не следва да бъдат приемани за обикновен гарнизон. Присъствието на столични офицери, например на спатария Евматий, е свидетелство в същата посока.

Ето какво ни е оставил византийският хронист Теофан Изповедник за превземането на Сердика:

През същата година (6301 от С.М., септемврийската 808 – 809 г.), преди Великденски празници (през 809 г. Великден се е падал на 9 април), Крум, архонтът на българите, като се отправил срещу Сердика, превзел я с измама и обещания, избивайки 6000 души ромейска войска освен множеството обикновени граждани. А Никифор, който излязъл привидно на третия ден от Страстната седмица, не извършил нищо достойно за отбелязване. Той отказал да даде обещание за ненакърнимост на спасилите се от клането началници, които го молили за това, и ги принудил да избягат при враговете. Между тях бил и спатарият Евматий, опитен механик. А Никифор, за голямо безчестие, се постарал да убеди с клетвени послания столицата, че отпразнувал Великден в аула (двореца) на Крум. А когато поискал да застрои превзетата Сердика, понеже се страхувал от противодействието на войската, внушил на стратежите и началниците да убедят тълпата тя да помоли императора за застрояването. А те, като разбрали, че това е една злонамерена игра, възбунтували се срещу него и началниците си в шестия час (ок. 12 ч. по обед) и като се нахвърлили, разкъсали палатките им. А като дошли до шатрата на императора, нападнали го с много обиди и проклетия, заклевайки се, че повече не ще понасят безмерното му сребролюбие и злонамереност. Той пък, като се уплашил много поради внезапния бунт и като станал от трапезата, опитал се най-напред чрез патрициите Никифор и Петър да укроти войската с клетви и увещания. А те, нещастниците, след малко заели някакъв хълм (Лозенската планина?), забравяйки започнатото дело, като викали като при някакво земетресение или суша: „Господи, помилуй!“. Императорът, готов на всякакво злодеяние, като измамил през нощта с тайни дарове повечето от началниците, отишъл на другия ден сам сред тълпата и

им говорил, като им обещавал всякакво благоденствие, и със страшни клетви ги уверявал, че еднакво обичал чедата си. И веднага пристигнал в столицата, като оставил патриция и примоскриния (началника на императорската канцелария) на войската Теодор, по прякор Саливарас, да узнае от самите тях кои са бунтовниците. А когато множеството се завръщало, като се престорил, че ще им дава заплата, при (манастира) Св. Мамант (на Босфора, близо до Константинопол) наказал повечето с бой, подстригвания (насилствени замонашвания) и изгнания и превел останалите в Хрисопол (в Мала Азия), като потъпкал така своите толкова страшни клетви...

Разказът на Теофан е подробен, но и тенденциозен – не само и не толкова към българите, а към Никифор I Геник. Факт са сериозните противоречия в него, дължащи се и на предпоставеното отношение към „алчния“ император, лишил Църквата от редица финансови привилегии. Няма съмнение, че през пролетта на 809 г. градът Сердика е капитулирал. Колко дълго е продължила обсадата от страна на българите, какви са били въпросните „обещания“ и преговори между византийските командири и Крум, можем само да предполагаме. След взиането си в града българският кан, по едни или други причини, наказва сурово голям брой от предалите се ромейски войници и граждани. Числото от над 6000 избити е преувеличено – факт е, че мнозина, включително от командния състав, са пощадени и освободени. Нещо повече, гневът на императора и страхът от репресии ги кара да търсят спасение при иначе така „страшния“ Крум! Твърдението, че българският владетел разрушава крепостта и изтребва населението ѝ, противоречи на данните от археологическите проучвания. Разбира се, репресии е имало, но те са елемент

от „психологическата война“ между България и Византия. Подобно на други случаи в световната история наказателните действия и жестокостта на Крум в Сердика са помнени години наред и са създавали своеобразна психоза във византийската армия.

Крум временно изоставя или е принуден е да изостави Сердика предвид осъщественото от императорската армия бързо контранастъпление – обстоятелство, което хронистът Теофан отказва да признае, повлиян от общия негативен за Византия резултат от „войната за Сердика“, а и от своето негативно отношение към Никифор Геник. Ответният поход на императора вероятно е извършен през Филипопол (Пловдив) и прохода Траянови врата. Бързата византийска реакция принуждава българския гарнизон, ако Крум е оставил такъв, да напусне града. За съжаление, стремежът на Теофан максимално да очерни и окарикуатури *алчния, сребролюбив и злонameran* император в значителна степен деформира предадената от него информация за ставащото през пролетта–лято на 809 г. Недоволството и „обедният“ бунт на войниците, които е трябвало да възстановят Сердика, последвалите машинации на императора и т.н. ни водят към следното заключение – проблемът не е във възстановяването на крепостта (още повече че разрушенията не са били големи), дори не и в заплатите на войската, а в желанието на Никифор да накара армията да остане в Сердика и да продължи войната с българите. Това намерение буди страхове и недоволство сред войниците, знаещи отлично каква е съдбата на техните предшественици само преди няколко месеца. Ситуацията напомня един епизод от историята на Второто българско царство – когато през 1196 г. император Алексий III Ангел на два пъти повежда войските си към Търново в подкрепа на узурпатора Иванко, армия-